

Neke karakteristike mješovitih gospodarstava u Bosni

(Rezultati jedne ankete)

Prof. dr Ljubo Božić

Po svom obimu, dinamici i karakteristikama mješovita poljoprivredna domaćinstva su socijalna kategorija u kojoj se najživlje osjećaju promjene nastale društveno-ekonomskim kretanjima na selu. To je najnestabilniji sloj seljačkog stanovništva koji se bez mnogo sentimentalnosti odlučuje da definitivno napusti svoja kućna ognjišta i njive i zaposli se van poljoprivrede u industriji, rudarstvu, tercijarnim djelatnostima i sl. Po svojim shvatanjima i načinu života ovaj je sloj seljačkog stanovništva evoluirao i već se prilično emancipovao od ranijih predrasuda.

Iako se masovno pojavljivanje mješovitih poljoprivrednih domaćinstava momentalno nepovoljno ekonomski odražava na poljoprivredu, a radi fluktuacije radne snage i na druge djelatnosti, ta domaćinstva (gospodarstva) imaju za perspektivni razvitak veliki značaj. Prestrojavanje od mješovitih seoskih u stalna gradska domaćinstva ima veliki uticaj na poljoprivredu i druge djelatnosti. Određenim mjerama ekonomske i agrarne politike treba omogućiti da zemljište u posjedu ovih domaćinstava prelazi više u društveno vlasništvo i obradu nego u vlasništvo individualnih gospodarstava koja i dalje ostaju na selu. Za poduzimanje takvih mjera, međutim, treba pretходно izučavati niz faktora i pojava u toj oblasti i utvrditi njihove razvojne tendencije. Uočavanje izvjesnih zakonitosti razvojnog procesa čiji je rezultat masovna pojava mješovitih gospodarstava na selu ima veliki značaj za prilagođavanje ekonomske i agrarne politike ostvarivanju cilja povećavanja poljoprivrednih, naročito obradivih površina u općedruštvenoj svojini. Moglo bi se bez pretjerivanja reći da taj cilj potpuno opravdava i u prvi plan ističe značaj istraživanja fenomena mješovitih gospodarstava i osvjetljavanje njihove uloge i mjesta u strukturi društveno-ekonomskih kategorija na selu i u poljoprivredi.

Prošle godine Agrarni institut u Zagrebu je organizovao ispitivanje mješovitih gospodarstava u Jugoslaviji. Istraživanjem su obuhvaćena i mješovita individualna gospodarstva u Bosni i Hercegovini. Njih je prema popisu poljoprivrede iz 1960. godine ukupno 157.570. Ako se ima u vidu da je te godine na području Bosne i Hercegovine bilo ukupno 445.517 individualnih seljačkih gospodarstava, mješovita seljačka gospodarstva su u ovom broju učestvovala sa 35,3%. Pod mješovitim seljačkim gospodarstvima i domaćinstvima u ovom istraživanju (kao i kod popisa individualnih poljoprivrednih gospodarstava od 1960.) podrazumijevaju se takva kod kojih su jedan ili više članova stalno zaposleni u nekoj djelatnosti van svoga gospodarstva i od tog rada stječu redovne mjesečne prihode.

Istraživanje se u stvari sastojalo od jedne ankete provedene putem anketara odabranih za anketiranje na pojedinim općinskim područjima. Oni su u većini slučajeva anketirali domaćine a u njihovom odsustvu nekog od punoljetnih članova, u prvom redu one koji su bili stalno zaposleni u drugim privrednim djelatnostima. Anketa je provedena individualno, u razgovoru anketara sa domaćinima ili drugim odgovornim punoljetnim članovima domaćinstva na osnovu formulisanih pitanja u obrascima — anketnim listovima. Istraživačka područja su bile socijalističke republike i njihove autonomne oblasti.

Prilikom ispitivanja primjenjena je kombinovana metoda izbora uzoraka na osnovu procjene i slučajnog odabiranja. Metodom procjene izabrani su uži teritoriji istraživanja — općinska područja. Pri tome, vodilo se računa da odabrana općinska područja reprezentiraju karakteristične rejdne poljoprivredne proizvodnje u Bosni (mediteranski rejd Hercegovine nije uzet u obzir zbog toga što je ovaj rejd istraživan u okviru SR Hrvatske, tj. ankete u području zaobalnog dijela Dalmacije). Dakle, istraživanjem je obuhvaćeno područje Bosne, odnosno njena tri karakteristična rejona za poljoprivrednu proizvodnju: nizinski, brdski i planinski. U svakom od ovih rejona metodom izbora i na osnovu procjene izdvojena su za ispitivanje karakteristična općinska područja.

S obzirom na činjenicu da na području nizinskog rejona Bosne nema, izuzev općina Bosanski Samac i Odžak, nijedne druge općine koja bi u cjelini bila nizinska, to je anketiranje provedeno i u nizinskim selima nekih općina koji dijelom pripadaju brdskom rejonu. Međutim, izabrana općinska područja u planinskom rejonu hemogena su i reprezentativna po svojim karakteristikama za poljoprivrednu proizvodnju. (Ovakvo strukturiranje anketnog materijala bit će od veće koristi kod detaljnije obrade ankete nego što je naša). Istraživanjem je obuhvaćeno 11 općinskih područja sa ukupno 69 sela. Nizinskom rejonu pripadaju općine Bos. Samac i Odžak i dijelovi općina Gradačac, Banja Luka, Modriča i Derventa. Sa dijela tih općina anketom su obuhvaćena mješovita seljačka domaćinstva u slijedećim nizinskim selima: Slatina, Ledenice Donje, Ledenice Gornje, Orlovo Polje, Tramošnjica Donja i Skugrić Donji (općina Gradačac); Zaluzani, Novakovići i Milakovci (općina Banja Luka); Dobrinja, Vranjak i Čardak (općina Modriča); Mišinci i Modran (općina Derventa). Sva ostala sela mješovitih općinskih područja, od kojih je jedan dio obuhvaćen istraživanjem, pripadaju brdskom rejonu. Pored ovih općinskih područja u brdskom rejonu obuhvaćena su dva sela na općinskom području Teslića i jedno selo sa općinskog područja Prnjavora.

U planinskom rejonu istraživanje je provedeno u selima općine Skender Vakuf, Kalinovik i jedno selo sa područja općine Kotor Varoš.

Metoda slučajnog izbora reprezentativna za istraživanje mješovitih poljoprivrednih gospodarstava uticala je, pored odabiranja općinskih područja po pojedinim rejonima poljoprivredne proizvodnje, na teritorijalno proširivanje istraživanja na veći broj općina, a naročito sela. Uslijed toga odabrano je svega 11 općinskih područja sa 69 sela u kojima je anketirano ukupno 158 mješovitih seljačkih domaćinstava.

Mi ćemo u ovom članku prezentirati glavne rezultate preliminarne obrade ove ankete, a na kraju dat ćemo i zaključke koji iz njenih rezultata proizlaze. Iako je uzorak dosta malen a ispitivanje prostorno ograničeno, neki podaci su ipak ilustrativni i pomažu nam da uočimo neke bitne značajke kategorije mješovitih seoskih domaćinstava.

A) OPĆI PODACI O DOMAĆINSTVIMA I NJIHOVIM ČLANOVIMA

Od 158 anketiranih seljačkih domaćinstava sa 951 članom 55 ih je bilo sa više od 7 članova, 25 sa 6, 37 sa 5, 29 sa 4, 10 sa 3, 1 sa 2 i 1 sa 1 članom. Relativno dominiraju domaćinstva sa 7 i više članova, a apsolutno i relativno domaćinstva sa preko 5 članova. Dakle, prosječan broj članova anketiranih domaćinstava veći je od republičkog prosjeka broja članova po jednom seljačkom domaćinstvu uopće.

Po srodstvu članova domaćinstava prema kućedomaćinima 637 su članovi uže porodice a 156 su njihovi roditelji, unuci i ostali srodnici. Skoro polovina ukupnog broja članova domaćinstava (46,8%) sposobno je za rad, a od ovog broja zaposleno je u stalnom radnom odnosu 173 ili 17,9% u odnosu na ukupan broj članova anketiranih domaćinstava, a u odnosu na broj sposobnih za rad 38,5%. Od 173 zaposlena lica u istom selu ih radi 69, u drugom selu 32 i u gradu 72. Prema tome, 101 član domaćinstva je u stalnom radnom odnosu na selu. To potvrđuje već uočenu pojavu da se seljaci najprije nastoje zaposliti u svojem selu ili u njegovoj blizini. Ako to ne mogu traže mjesto zaposlenja u najbližem gradu ili industrijskom naselju. U prilog toga govore i podaci o udaljenosti radnog mjesta od mjesta stanovanja. Tako su od 173 članova domaćinstva u stalnom radnom odnosu 92 zaposlena na udaljenosti manjoj od 3 km, 35 na udaljenosti od 3—5 km, 35 od 5—10 km, 2 od 10—20 km i 9 na udaljenosti preko 20 km.

Prosječno male udaljenosti radnih mjesta zaposlenih članova mješovitih domaćinstava od mjesta njihovog stanovanja uticale su na to, da oni najvećim dijelom odlaze na posao i vraćaju se pješice, a neznatan broj zaposlenih koristi se prevoznim sredstvima: 3 pješice i vozom, 6 vozom, 2 autobusom, 22 biciklom i motorkotačem i 4 privatnim automobilom. Na slabo korišćenje prevoznih sredstava sigurno utiču i nepovoljni saobraćajni uslovi između sela gdje su anketirana mješovita seljačka domaćinstva i stalnog radnog mjesta njihovih članova.

Na osnovu prikupljenih podataka o 173 člana domaćinstva zaposlena u stalnom radnom odnosu, utvrdili smo da su 95 (55%) radnici, a 78 (45%) službenici. Po kvalifikacionoj strukturi najviše je nekvalifikovanih radnika — 40, polukvalifikovanih 29, kvalifikovanih 24 i samo 2 visokokvalifikovana. Među 78 članova domaćinstava zaposlenih kao službenici 6 ih je bez stručne spreme, 43 sa nižom i 29 sa srednjom stručnom spremom, dok nema nijednog sa višom i visokom stručnom spremom. Prezentiranoj kvalifikacionoj strukturi radnika i službenika odgovaraju uglavnom i zanimanja zaposlenih u stalnom radnom odnosu.

Stručnoj spremi i njihovim zanimanjima odgovaraju i visine prosječnih mjesečnih novčanih primitaka. Do 10.000 din prosječno je primalo 7 zaposlenih, od 10.000—15.000 44, od 15.001—20.000 54, od 20.001—25.000 29, od 25.001—30.000 27, od 30.001—40.000 11 i samo 1 zaposleni bio je sa prosječnim primanjima od 40.001—50.000 dinara mjesečno. Upadljiva je karakteristika da su dohoci zaposlenih veoma niski. Njih čak 105 prima plaću ispod 20.000 dinara, što je u odnosu na opće prosjeke novčanih primanja nizak iznos. Međutim, za mješovita domaćinstva novčani dohodak ima nešto modificiranu funkciju ili prosto rečeno — on je dodatni izvor kojim se nabavljaju industrijski proizvodi.

Po dužini radnog odnosa 122 zaposlena (70%) su stupila u radni odnos poslije 1952. godine, a do te godine od 1945. g. samo 51. Što se tiče zapošljavanja iza 1952. godine uglavnom se osjeća porast broja zaposlenih od 1957. godine na ovamo u poređenju sa prethodnim razdobljem. Pošto je iza 1961. do kraja 1963. godine bilo zaposleno još 40 članova ovih domaćinstava, pretpostavlja se da će tempo porasta u periodu od 1961—1965. godine premašiti onaj u prethodna dva petogodišnja perioda, razumljivo, ukoliko za to budu postojali odgovarajući stimulatívni uslovi.

Pored stalno zaposlenih članova iz ovih domaćinstava relativno mali broj se zapošljavao povremeno. Svega 16 članova domaćinstava bili su povremeno zaposleni. Svi povremeno zaposleni članovi domaćinstava bili su u radnom odnosu: 2 u industriji, 8 u poljoprivredi, 4 u šumarstvu i 2 u građevinarstvu. Iz ovih podataka vidi se, da se i prilikom povremenog zapošljavanja članovi domaćinstava orijentiraju na one djelatnosti kojima su najvičniji, a to su poljoprivreda i šumarstvo, pa tek onda se zapošljavaju u drugim djelatnostima u mjestima udaljenim od mjesta stalnog boravka.

Uz prihode koje ostvaruju članovi domaćinstava zapošljavanjem van svoga gospodarstva putem stalnog radnog odnosa, samo 10 ih primaju penziju od 4.000—21.000 din i 6 invalidninu od 1.200—2.000 dinara. Na osnovu broja penzionera u poređenju sa brojem anketiranih domaćinstava izlazi da ih je svega 6,3% primalo penziju. Pod pretpostavkom da su ovi penzioneri dobili penziju iz radnog odnosa prije i neposredno poslije rata i kada se uzme u obzir njihovo preseljavanje u gradove i stopa mortaliteta, može se zaključiti da je ranije bio daleko manji broj stalno zaposlenih članova iz ovih domaćinstava nego poslije 1957. godine i da je »porijeklo« njihova statusa u bližoj prošlosti.

U neposrednoj vezi sa pitanjem zaposlenja članova mješovitih domaćinstava je i migracija potomaka kućedomaćina. Iz 158 anketiranih domaćinstava migriralo je 29 sinova, 17 kćeri kućedomaćina i 6 ostalih potomaka, odnosno ukupno 52 potomka. Prema tome, migrirao je po jedan član svakog trećeg ovakvog domaćinstva. Od ova 52 člana domaćinstva 39 ih je migriralo u gradove, a 13 u druga sela. Na osnovu njihova primjera i iskustva krenuće sa sela i ostali, naročito mlađi članovi u tempu zavisnom od visine prihoda i mogućnosti smještaja u gradovima.

Nivo prosvjedenosti članova mješovitih domaćinstava je nizak. Anketom je ustanovljeno ukupno 175 nepismenih članova. Svako domaćinstvo ima prosječno više od jednog nepismenog člana. U poređenju sa ukupnim brojem svih članova nepismenost se kreće oko 18%. Ona bi faktično bila znatno veća, ako bi se broj nepismenih uporedio sa brojem članova domaćinstva starijih od 10 godina. Od 175 nepismenih članova domaćinstava 19 su kućedomaćini, 60 njihove žene, 7 sinovi, 18 kćeri, 18 majke, 1 otac, 21 unuci i 31 ostali. Broj nepismenih je najveći među ženskim članovima domaćinstva. To je opća pojava ne samo na ovim nego i na svim ostalim vrstama poljoprivrednih domaćinstava. Međutim, procenat nepismenosti članova drugih kategorija poljoprivrednih domaćinstava je znatno veći. To se može zaključiti iz procenta nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini prema podacima iz popisa iz 1961. g. (32%).

U odnosu na srodstvo sa kućedomaćinom redovno se školuju samo sinovi i kćeri. I ovdje je došla do izražaja patrijarhalnost koja još uvijek vlada

u selu u odnosu na mjesto ženske djece u seljačkoj kući. U dvostruko više slučajeva na školovanje su upućeni muški potomci. Zbog takvih zaostalih shvaćanja procenat nepismenog ženskog stanovništva u nekim selima Bosne i Hercegovine penje se i do 90%.

Izuzev jednog člana domaćinstva koji se školuje u mjestu boravka, ostala 22 člana školuju se izvan njega. Od njih jedan pohađa školu učenika u privredi, 15 srednju stručnu školu, 5 gimnaziju, jedan školu za kvalifikovane radnike i 1 visoku školu.

Roditelji najviše namjeravaju školovati djecu u srednjim stručnim školama — 63, u gimnaziji 26 i samo 2 u školama za kvalificirane radnike. Prema tome, težnja je ovih domaćinstava da im djeca što prije završe školu koja daje zvanje i mogućnost brzog zaposlenja, a sekundaran značaj pridaju gimnaziji kao općobrazovnoj školi, nakon koje tek školovanje na višim, visokim školama i fakultetima omogućava sticanje određenih kvalifikacija.

Mješovita poljoprivredna domaćinstva su po standardu života iznad poljoprivrednih domaćinstava sa istom veličinom gospodarstva. Ako bi se stepen elektrifikacije domaćinstava uzeo kao približan kriterij za visinu standarda života, mogla bi se, na osnovu podataka dobivenih o tome putem ankete, dati ocjena da mješovita domaćinstva imaju znatno viši standard života od ostalih seljačkih domaćinstava. Među 158 anketiranih mješovitih domaćinstava 52 su imala električnu rasvjetu, a 106 domaćinstava nije bilo elektrificirano. Od ovih koja nisu imala električnu rasvjetu 33 domaćinstva spremala su se da ju uvede. Broj električnih aparata u elektrificiranim domaćinstvima relativno je malen. Najbrojniji su radio aparati (27), rešoi (15) i pegle (12), dok samo jedno domaćinstvo ima električnu peć, frižider i televizor.

B) OSNOVNE PROIZVODNO-EKONOMSKE KARAKTERISTIKE ANKETIRANIH MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA

Inateresantan je razmještaj domaćinstava prema veličini zemljišta kojeg posjeduju. Od ukupnog broja anketiranih domaćinstava 16 (10%) imalo je gospodarstvo do 1 ha, 35 (22,1%) od 1,1—2 ha, 38 (24%) od 2,1—3 ha, 30 (19%) od 3,1—5 ha, 29 (18%) od 3,1—8 ha, 9 (6%) od 8,1—10 ha i samo 1 domaćinstvo (0,6%) bilo je sa površinom preko 10 ha.

Iz podataka o strukturi poljoprivrednog zemljišta, jasno se vidi da na ovim gospodarstvima postoji izrazita agrarna prenaseljenost. Omjer ukupnog broja domaćinstava i njihovih članova u poređenju sa ukupnom površinom oraničnog zemljišta je 158 : 363, odnosno 951 : 363, iz čega proizlazi, da je prosječno na svako domaćinstvo otpadalo 2,3 ha oraničnog zemljišta, a na svakog člana 0,38 ha. Agrarna prenaseljenost je značajan ekonomski faktor, koji utiče na migraciju članova seljačkih domaćinstava, koji su zbog toga prisiljeni da traže dohotke i izvore prihoda u drugim privrednim djelatnostima, ali u pravilu zadržavaju svoj posjed u cilju sticanja dopunskih prihoda iz poljoprivrede, ako im glavni prihodi iz drugih djelatnosti nisu dovoljni.

Karakteristično je da na anketiranim gospodarstvima ima vrlo malo radne stoke. Od 158 gospodarstava njih 88 ili 55,6% ne drže odnosno uopće nemaju radne stoke. Na osnovu toga moglo bi se pretpostaviti da bi ova domaćinstva u cilju bolje obrade svojih površina većim dijelom trebala da koperiraju sa zemljoradničkim zadrugama. Međutim, podaci ankete ne potvrđuju u potpunosti ovu pretpostavku. Mnogo bolje stanje je u pogledu držanja drugih vrsta stoke. U svim anketiranim gospodarstvima registrirano je 277 goveda, 208 svinja, 551 ovaca i 2.421 živadi. Ako bi ovom broju goveda pribrojali konje i goveda koji se koriste kao radna stoka, onda bi ukupan broj stoke na ovim gospodarstvima bio 417, što predstavlja 1,1 krupno grlo na jedan hektar oraničnog zemljišta. To je znatno povoljniji odnos nego u većini krupnih društvenih poljoprivrednih dobara u Bosni. Koncentracija stoke na jedan hektar oranične, a također i na jedan hektar poljoprivredne površine bila bi znatno veća ako bi sitnu stoku — ovce i svinje, preračunali u uslovna grla krupne stoke.

Stočni proizvodi sa gospodarstava manjim dijelom služe za ishranu članova domaćinstva, a većim dijelom za prodaju kojim putem se ostvaruje priliv novčanih prihoda. Sudeći po stočarskoj proizvodnji, ne može se zaključiti da će članovi domaćinstava uskoro napustiti gospodarstvo i preseliti se u gradove. U tom pogledu indikativniji su podaci o prometu zemljom. Tako je od 158 ovih domaćinstava u posljednje tri godine 16 (10%) kupovalo, 21 (13%) prodavalo zemlju, dok ih 142 (90%) nije kupovalo, a 137 (87%) nije prodavalo. Domaćinstva su ukupno kupila 17,7 ha, a prodala 31,1 ha. Iako je prodaja za oko 80% veća od kupovine, ipak to još nije sasvim pouzdan simptom za brzo napuštanje gospodarstava i preseljavanje u grad. Vjerovatno je da bi prodaja zemlje bila znatno veća kada bi u gradovima za članove ovih domaćinstava bilo povoljnijih uslova za zaposlenje i dobivanje stana. Karakteristično je da se kod kupoprodaje zemljišta domaćinstva gotovo isključivo orijentišu na kupovinu zemljišta viših klasa, tj. od 1—4 klase, a, time uvjetovano, druga domaćinstva su najviše i prodavala zemljište tih klasa. Domaćinstva su većim dijelom prodavala zemljište privatnom sektoru (21,8 ha), a manjim dijelom društvenom sektoru (9,3 ha). Ako bi ovaj omjer uzeli kao odgovarajući za cijeli teritorij Bosne proizašlo bi da je prodaja zemljišta privatnim licima preko dva puta veća od prodaje zemlje društvenom sektoru. Prosječna cijena zemlje bila je oko 112.000 dinara za jedan hektar, a kretala se u rasponu od 50.000—250.000 dinara.

Davanje i uzimanje zemljišta u zakup po pravilu se masovnije javlja od kupoprodaje. Međutim, anketom je konstatiran izuzetak od toga. Od 158 domaćinstava 147 (93%) nije uzimalo niti davalo zemlju u zakup. Samo su davala zemlju u zakup 2 domaćinstva, a samo je uzimalo zemlju u zakup 9 domaćinstava. Nijedno domaćinstvo nije se izjasnilo da je imalo obje ove transakcije sa zemljom, tj. da je davalo i uzimalo zemlju u zakup. Vjerovatno je zakup rašireniji nego što je naša anketa utvrdila. Međutim, uslijed bojazni od sankcija koje su predviđene u Zakonu o iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta, pretpostavljamo da su u mnogim slučajevima kućedomaćini, odnosno anketirana lica u domaćinstvu o tome davala neistinite izvaje.

Iako se ovdje radi o mješovitim poljoprivrednim gospodarstvima za koja se pretpostavlja da su im članovi domaćinstva već jednom nogom stupili

van posjeda, zaposlivši se u drugim djelatnostima, za gotovo sva dobili smo izjave da obrađuju svu zemlju. Samo 2 domaćinstva ne obrađuju cijeli posjed. Zbog slabog kvaliteta ili ugroženosti erozijom ne obrađuje se 10% zemljišta. Od ukupnog broja anketiranih 26 ili 16% domaćinstava izjasnilo se da namjerava prodati zemlju, odnosno gospodarstvo. Međutim, njihov status može se još uvijek ocijeniti kao relativno stabilan, što će bez sumnje u budućnosti ovisiti o mogućnostima zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima. S druge strane, samo 4 domaćinstva su se izjasnila za kupovinu zemlje, dok ostalih 154 to ne namjeravaju.

Na osnovu podataka koji govore o malom broju sprežne stoke na ovim gospodarstvima, moglo se pretpostaviti da su ona silom prilika upućena na kooperaciju sa poljoprivrednim zadrugama. Anketom je ustanovljeno da su 82 ili 51% domaćinstva kooperirala sa poljoprivrednim organizacijama u ratarskoj proizvodnji. Međutim, za kooperaciju na duži rok u stočarskoj proizvodnji izjasnila su se samo 2 domaćinstva, a isto toliko za ratarsko-stočarsku kooperaciju. Uopće ne kooperiraju 72 domaćinstva, odnosno oko 45% ukupnog broja ispitivanih. Gospodarstva su u kooperaciju uključivala pretežno do 2 ha površine. Tako su 42 gospodarstva u kooperaciji obrađivala do jedan hektar, a 39 do 2 ha površine. Samo 5 gospodarstava učestvovalo je u kooperaciji sa više od 3 ha zemljišne površine. Kooperacija u ratarstvu svodila se najvećim dijelom na proizvodnju žita, jer je njome bilo obuhvaćeno 109 ha, dok je proizvodnja industrijskog bilja zahvaćala samo 3 ha, a stočnog krmnog bilja 7 ha. U kooperaciji u stočarstvu učestvovala su 2 gospodarstva i to u tovu goveda i u tovu svinja. Na ovako malu kooperaciju u stočarskoj proizvodnji utjecala je i relativno slabije izražena inicijativa poljoprivrednih zadruga. Pored toga, zbog inklinacije članova domaćinstva da traže zapošljavanje u drugim djelatnostima, usprkos postojanja suviška radne snage na domaćinstvu ona se nisu brojnije vezivala na trajniju kooperaciju, što je inače nužno u stočarskoj i u nekim drugim vrstama poljoprivredne proizvodnje.

U cjelini uzevši, na osnovu podataka o kupovini i prodaji poljoprivrednih prehrambenih proizvoda mješovita domaćinstva i gospodarstva sve se više orijentiraju na kupovinu, a manje na prodaju poljoprivrednih prehrambenih proizvoda. To se vidi npr. iz činjenice da 27 ili 17% domaćinstava kupuje svu potrebnu pšenicu, 32 (20%) do 2 q, 33 (20%) od 2—5 q, a 19 domaćinstava ili 12% od ukupnog broja kupuje čak preko 10 q pšenice godišnje. Nije kupovalo pšenicu 36 domaćinstava. U prodaji pšenice učestvovalo je svega 9 domaćinstava u ukupnoj količini od 111 q, što je znatno ispod kupljene količine. Domaćinstva su prodavala i druge vrste poljoprivrednih proizvoda, ali ne u znatnijim količinama. Potrošački karakter ovih domaćinstava označava i relativno velika kupovina masti i ulja u količini od oko 4.570 kg, šećera — 7.133 kg, povrća oko 3.220 kg, mesa svih vrsta — 3.327 kg i voća oko 2.100 kg godišnje.

Ukoliko su ova domaćinstva bliže definitivnom napuštanju gospodarstva, što svakako ovisi o povećanju broja stalno zaposlenih članova u nepoljoprivrednim djelatnostima, to će se u sve jačoj mjeri ispoljavati njihov potrošački karakter. Prema tome, umjesto nekadašnjih proizvođača poljoprivrednih proizvoda dijelom za autokonzum a dijelom za tržište, oni postaju

sve značajniji kupci poljoprivrednih prehrambenih proizvoda. Na taj način oni će sve više pritiskati na robne fondove poljoprivrednih i drugih proizvoda u gradovima i industrijskim naseljima.

Prilikom anketiranja sticao se općenit utisak da su respondenti, mada je anketa bila anonimna, vrlo nerado davali podatke o novčanim primicima ili izdacima njihova domaćinstva. To isto vrijedi i za podatke o visini poreskog opterećenja. Vjerojatno je to poticalo otuda što se u 1963. godini počeo izračunavati novi katastarski prihod i to prema ranijoj metodologiji ali uz primjenu cijena poljoprivrednih proizvoda iz 1962. godine. Pretpostavlja se da će se, s obzirom na povećanje cijena poljoprivrednih proizvoda od 1956. do 1962. godine, katastarski prihod povećati za oko 50%. Pošto se visina poreza seljačkih gospodarstava temelji na toj poreskoj osnovi, to će i povećanje poreza biti otprilike na istoj razini. Seljaci su se i do sada često žalili na visinu poreskih davanja. Normalno je očekivati da će ispoljavati određeno nezadovoljstvo ako im se porez poveća još za oko 50% u odnosu na opterećenje u 1963. godini. Predosjećajući to povećanje poreza u nekim seljačkim domaćinstvima anketari su dobivali netačne podatke kako o ukupnom tako i o općinskom porezu. S obzirom da je općinski prirez kod većine domaćinstva skoro dva puta veći od državnog poreza, to seljaci ispoljavaju najveći odijum prema tom prirezu. Karakteristično je da je državni porez bio nekoliko godina stabilizovan, dok se općinskom prirezu često mijenjala visina. Mnoge podatke o tome trebalo je djelomično prikupljati i provjeravati u organima uprava prihoda pri pojedinim općinama. Anketirana domaćinstva u odnosu na visinu poreza kojeg su trebala platiti u 1963. godini možemo diferencirati na više grupa. Međutim, s obzirom na iznesene razloge dajemo samo neke osnovne podatke. Svih 158 domaćinstava bilo je u 1963. godini zaduženo sa 4,791.000 dinara ukupnog poreza ili oko 30.000 po domaćinstvu. Od toga je na državni porez otpadalo 1,733.000 dinara (36,1%), a na općinski prirez 2,058.000 dinara (62,9%). Novi katastarski prihod primijenit će se kao poreska osnova u 1965. godini. Prema nekim indicijama može se zaključiti da će povećanje poreza u ovoj godini uticati na povećanje opsega prodaje zemljišta mješovitih gospodarstava, njihovo cijepanje i na daljnju deagrarijaciju i depopulaciju sela. Međutim, otvoreno je pitanje da li će ovi procesi biti stimulirani povećanim mogućnostima uposlenja viška radne snage u drugim privrednim djelatnostima i urbanizacije tog dijela stanovništva.

Suglasno pretpostavkama prije provođenja ankete, utvrdili smo da u ovim gospodarstvima zemlju obrađuju uglavnom oni članovi koji nisu zaposleni u drugim privrednim djelatnostima. Međutim, podaci ankete omogućuju da se određenije sagleda na kojim članovima domaćinstava počiva proizvodnja na gospodarstvu. Kod 75 (47,7%) gospodarstava zemlju obrađuju samo oni članovi koji nisu zaposleni izvan domaćinstva. Samo na 2 gospodarstva (1,2%) obrađuju zemlju članovi koji su stalno zaposleni u drugim privrednim djelatnostima, na 44 (27,8%) zaposleni i nezaposleni članovi sposobni za rad zajedno, na 14 (8,8%) za rad na gospodarstvu unajmljuju se nadničari, dok se samo na 23 (14,5%) gospodarstva obrada djelomično izvodi s radnom snagom članova domaćinstva a djelomično sa tuđom radnom snagom.

Teret obrade zemlje na gospodarstvima većinom pada na ženske članove domaćinstva. Ovi članovi manje migriraju, manje pohađaju škole i manje ih je zaposleno izvan gospodarstva u odnosu na muške članove. Naročito je ženska radna snaga u mješovitim seljačkim domaćinstvima, a među njima prvenstveno domaćice, znatno više angažirana u stočarskoj proizvodnji. Podaci ankete ubjedljivo potvrđuju već poznate tvrdnje da je žena-domaćica najzaposleniji član seljačkog domaćinstva. Ona obavlja ne samo najviše poslova u domaćinstvu nego i u stočarskoj proizvodnji na gospodarstvu. Bez pretjerivanja može se reći da naročito uzgoj živine, tov svinja, a u govedarstvu proizvodnju mlijeka i njegovu preradu skoro u potpunosti obavljaju domaćice. To su radnice za koje nikada ne postoji određeno radno vrijeme. Što je materijalni, a time kulturni i prosvjetni, nivo stanovništva niži, utoliko je teži socijalni položaj žene u seljačkom domaćinstvu. Od 158 anketiranih seljačkih domaćinstava u njih 80 (51%) domaćice najviše rade oko stoke u 33 (21%) primjera to su kućedomaćini, naročito ako nisu stalno zaposleni van gospodarstva, u 18 (11%) sinovi, u 15 (10%) kćeri, u 10 (6%) ostali članovi domaćinstva (rodbina) i samo u 2 (1%) druga lica.

I slijedeći podaci ankete koji se odnose na sudjelovanje ženskih članova mješovitih seljačkih domaćinstava u obradi zemlje vrlo su ubjedljiv argument u prilog teze da mnoge teške poslove u poljoprivredi većinom rade ovi članovi. Tako u samo 13 (8,3%) domaćinstava ženski članovi ne obrađuju zemlju, dok kod svih ostalih 145 domaćinstava (91,7%) žene obrađuju zemlju. One pomažu muškarcima u obradi zemlje na 61 (42,1%) gospodarstvu, muškarcima su pomažući članovi u obradi zemlje na 34 (23,4%) gospodarstva, a one su podjednako sa muškarcima na ovim poslovima angažovane na 50 (34,5%) gospodarstava. Prema tome, može se zaključiti da ne samo u kućanstvu već i na gospodarstvima mješovitih seljačkih domaćinstava većinu poslova obavljaju žene.

Većina anketiranih domaćinstava gradila je poslije 1945. godine kuće na selu, a manji broj gospodarske objekte. Anketirana domaćinstva izradila su u tom periodu 94 kuće, 43 staje i samo 3 druga gospodarska objekta. Ovi podaci potvrđuju već ranija zapažanja, kao i rezultate dobivene anketama o novčanim primicima i izdacima seljačkih domaćinstava koje je vodio Savezni zavod za statistiku, da seljačka domaćinstva općenito znatno više novaca izdaju za potrebe standarda života, nego za poljoprivrednu proizvodnju na svojim gospodarstvima. Sama činjenica da je od 158 ovih domaćinstava 94 odnosno 59% izgradilo kuće a gradila su staje samo 43 domaćinstva (27%), govori u prilog njihove orijentacije na pretežno neproduktivnu potrošnju. Po godinama izgradnje većina objekata — 82 podignuta je iza 1957. god., 46 od 1950—1957. godine, i samo 12 od 1945. do 1950. godine.

Na osnovu broja podignutih kuća i drugih objekata na mješovitim gospodarstvima, uzimajući u obzir vrijeme izgradnje i upotrijebljene građevinske materijale, mogao bi se steći utisak kao da je većina ovih domaćinstava odlučila ostati na selu. Međutim, u prosuđivanju orijentacije i daljih stremljenja ovih domaćinstava moraju se uzimati u obzir i druge objektivne okolnosti. Već sama činjenica da su ova domaćinstva izgradila znatno veći broj kuća nego gospodarskih objekata ukazuje da je podizanje životnog standarda ne na osnovu investiranja novčanih sredstava u gospodarstva, već

sticanjem za to potrebnih sredstava van posjeda tj. van poljoprivrede za njih primarno. Ukoliko se budu dalje otvarale mogućnosti za masovnije zapošljavanje članova ovih domaćinstava u drugim privrednim djelatnostima, a time i povoljnije prilike za preseljenje sa sela u gradove, utoliko će ona više zapostavljati proizvodnju na svojim gospodarstvima i trošiti više sredstava u poboljšanje uvjeta života.

*

* *

Preostaje nam na kraju da ukratko fiksiramo zaključke ovog istraživanja. Prezentiranim istraživanjem mješovitih seljačkih domaćinstava ustanovljeno je da na svakom od njih živi oko 6 članova prosječno. Stalno je zaposleno van svojih gospodarstava oko 18% članova. Od ukupnog broja zaposlenih van gospodarstva 58% radi u selu, a 42% u gradu.

Među anketiranim mješovitim seljačkim domaćinstvima preovladavaju ona iz kojih su se članovi stalno zaposlili poslije 1952. godine (70%), a samo oko 30% zaposlilo se do te godine. Iz ovih podataka može se zaključiti da je iza 1952. godine nastupio intenzivniji proces prelaska ranijih poljoprivrednih domaćinstava u mješovita, što u stvari predstavlja pola puta u njihovoj transformaciji u nepoljoprivredna domaćinstva. Ovaj proces bio je najintenzivniji u posljednje dvije godine, od 1961. do kraja 1963. godine, kada se zaposlilo 40 ili 23% od ukupno zaposlenih članova u periodu od 1945. do 1963. godine. Na osnovu takvog porasta zapošljavanja u posljednje dvije godine može se u slijedećim godinama očekivati, zavisno od toga da li će za to postojati odgovarajuće objektivne okolnosti, i dalje povećanje zaposlenosti poljoprivrednika. Normalno je očekivati da će se veći broj ovih domaćinstava pretapati najprije u kategoriju mješovitih domaćinstava.

Na intenzitet preseljavanja članova seljačkih domaćinstava, a među ovim i mješovitih, direktno utiču mogućnosti zapošljavanja u drugim privrednim djelatnostima. Pri tome odlučujući faktor ima stabilnost zaposlenja, visina zarada i mogućnosti preseljenja. Iz podataka o dohocima zaposlenih članova ovih domaćinstava vidi se da su oni vrlo niski, u oko 77% slučajeva kreću se do 25.000 din mjesečno. Tako niske plate, pored drugih faktora, djeluju destimulativno na migraciju članova iz ovih i drugih seljačkih domaćinstava u gradove. Pored ostalog i zbog toga, ova domaćinstva i dalje nastoje da u potpunosti ili djelomično očuvaju svoj zemljišni posjed, iako nisu u mogućnosti da održe proizvodnju na ranijem nivou.

U procesu odvajanja radnika i službenika sa sela od njihovih poljoprivrednih gospodarstava, pojavljuju se u novije vrijeme i neki faktori koji taj proces usporavaju. Oni proističu iz novog sistema raspodjele dohotka u privrednim poduzećima, organizacijama i ustanovama i značajnih nastojanja za povećanjem produktivnosti rada. Na osnovu toga pretpostavlja se da će tempo zapošljavanja suviše radne snage iz poljoprivrede biti usporen, što može uticati na izvjestan zastoj deagrarizacije sela.

Summary

SOME CHARACTERISTICS OF PART-TIME HOLDINGS IN BOSNIA

In this article the author interprets the main results of the preliminary elaboration of the questionnaire on part-time holdings in Bosnia conducted by the Agrarian Institute in Zagreb at the end of 1963. and the beginning of 1964. 158 agricultural households with somebody permanently employed out of agriculture were interviewed.

58.00% of the total number employed out of agriculture from the interviewed households work in their or nearby village and the remaining 42.00% in towns. Peasants thus primarily prefer the employment close to their homes and holdings. The majority of them have low wages, even some receive under 20,000 dinars a month. During the last few years intensive employment out of agriculture has been taking place, but some new moments in the economic policy, as measures aimed to rise the productivity of labour, modernization of production etc, may cause the substantial decrease of newly opened jobs, especially for unqualified man-power that flow from private agricultural holdings.

The medial size of landestate is about 2.3 hectares of arable land per each interviewed household and the medial number of persons is 6. This means that the agrarian overpopulation is very high.

More than half of the interviewed households do not keep working cattle, but have more other kinds of animals.

Informations gathered on their intentions to buy or to sell land are very important for the anticipation of their deagrarianization. Only 26 respondents (heads of families) expressed plans of selling the whole or the part of their landestates and only 4 expressed plans of buying new land.

Data on buying and selling food products showed that the most of the interviewed households were oriented more to consumption than to selling own produced agricultural products (autoconsumption).

Women are the busiest members of family because they are considerably engaged in the process of agricultural production. Women in only 13.00% of the interviewed families were not participating in land cultivation works.

During the last 20 years the interviewed mixed households built 94 new homes and 46 economic objects. They mainly invest money in home comfort and far less in the improvement of their agricultural capacities.

The author's opinion is that mixed household represents »the half way« in the process of transformation of agricultural household into nonagricultural and as such is the most dynamic category in the agrarian structure.

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ХОЗЯЙСТВ СМЕШАННОГО ТИПА В БОСНИИ

Автор в статье интерпретирует главные результаты предварительной обработки анкеты о хозяйствах смешанного типа в Боснии в конце 1963 и в начале 1964 года, проведенной Аграрным институтом в Загребе. Анкетой охвачено 158 хозяйства. Вот несколько главных замечаний автора: из всего числа постоянно трудоустроенных вне самого хозяйства (речь идет о данных анкеты) 58% трудоустроены в своей или в некоторой из соседних деревень, 42% трудоустроены в городах. Крестьяне, значит, прежде всего хотят трудоустроиться недалеко от своих домов и хозяйств. Их зарплаты главным образом низкие, даже менее 20.000 динар в месяц. За последние годы можно было установить более интенсивную тенденцию к трудоустройству вне хозяйства, но некоторые новые тенденции в хозяйственной политике (повышение производительности труда, модернизация производства и др.) могут подействовать в сторону уменьшения числа вновь открытых рабочих мест, а это особенно касается неквалифицированной рабочей силы, которая регрутируется в единоличных хозяйствах.

Анкетированные хозяйства смешанного типа являются в среднем небольшими хозяйствами - каждому принадлежит в среднем около 2,3 гектара пахотной земли. Так как каждое состоит (в среднем) из 6 членов, то из этого факта не трудно заключить о большой аграрной перенаселённости на этих хозяйствах. Свыше половины хозяйств не имеют рабочего скота, но зато держат другой скот. Но для оценки перспективы их деаграризации, важны данные о намерении этих хозяйств покупать новую или продавать свою землю. 26 из анкетированных хозяйств ответили, что продадут (целое хозяйство или часть его), а всего 4 имеют намерение купить новую землю. Данные о купле и продаже продовольственных товаров дают картину, которая показывает, что эти хозяйства всё больше покупают, чем продают собственные продовольственные товары. Значительную часть собственных продовольственных товаров потребляют они сами. В той части статьи, где говорит о производительно-экономической характеристике хозяйств, автор подчёркивает факт, что самыми занятыми членами хозяйств являются женщины, тем более, что на них лежит бремя сельскохозяйственного производства. Только в 13% этих хозяйств женщины не обрабатывают землю. В заключительной части статьи находим данные о жилищном и хозяйственном строительстве в этих хозяйствах. Всего в анкетированных хозяйствах построено 94 жилищных и 46 хозяйственных объектов, что говорит в пользу утверждения, что у них есть тяготение к непродовольственному потреблению, т.е. к такому потреблению, которое не ведёт к креплению производительной основы хозяйств. Автор считает, что хозяйства смешанного типа находятся „на половине пути“ в превращении их из сельскохозяйственных в несельскохозяйственные и являются самой динамичной категорией в деревне.